



Turkish Studies

Volume 13/2, Winter 2018, p. 653-667

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.12965>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Ocak 2018

✓ Accepted/Kabul: Mart 2018

✍ Referees/Hakemler: Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ –
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DEMİR – Yrd. Doç. Dr. Enver BAYRAM

This article was checked by iThenticate.

TASAVVUFTA MEHDİLİK*

Muhammed Ali YILDIZ**

ÖZET

İlk dönem mutasavvıfları olarak ta bildiğimiz asrısaaadetten hicri II. asrın sonuna kadar olan dönemde yaşamış mutasavvıfların mücahede, riyazet ve vecd halleri gibi zühdi haller dışındaki konularla fazla ilgilenmedikleri görülmektedir. Buna karşılık Hicri III. ve IV. yüzyıllar arasında yaşamış tasavvuf kültürünün sistemleştirdiği dönemdeki mutasavvıfların mehdilik ile ilgili görüş ve düşünceleri ayrıntılı bir şekilde mevcuttur. Bu sebeple mehdilik tasavvuru ile ilgili görüş ve düşünceler tasavvuf dönemi olarak ta kabul edilen ikinci ve üçüncü asırlarda yetişen mutasavvıfların eserlerinde daha çok görülür. Muhyiddin İbnü'l Arabi tasavvuf geleneğinde önemli bir yere sahiptir. Bu sebeple onun mehdilik ile ilgili görüş ve düşünceleri önemlidir. Tasavvuf kültürünün oluşum sürecinin son aşaması olarak kabul edilen tarikatlar döneminde ise Gazalî ile birlikte başlayan ehlişünnet tasavvufu olarak ta isimlendirebileceğimiz dönem bağlamında mehdilik tasavvuru ele alınmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda sahih hadis kaynaklarında geçen Mehdi, Mesih ve Deccal ile ilgili hadis rivayetlerine yer verilmektedir. Ehlişünnet tasavvufu olarak isimlendirdiğimiz tarikatlar dönemi mehdilik tasavvuru ile ilgili değerlendirmeler de yapılmaktadır. Hadis rivayetlerinin tasavvufi anlayış üzerindeki etkisi kuşkusuzdur. Bu sebeple 'Kütüb-i Sitte' deki hadis rivayetlerinden hareketle son dönem mutasavvıflarının mehdilik tasavvuru şekillenmiştir. Mehdilik tasavvurunda tasavvuf geleneğinde ortaya çıkmış olan âlemdeki bütün işleri çekip çeviren "kutup" kavramı arasında bağlantılar da mevcuttur. Kutup kavramı ile mehdi tasavvuru arasındaki benzerlikleri bu çalışmada ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, Mehdilik, İbni Arabi, Ehli Sünnet, Şia, Kutup

* Bu makale, 29-30 Eylül 2017 tarihinde Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından düzenlenen Uluslararası Mehdilik Sempozyumunda "İrfani Gelenekte Mehdilik Tasavvuru ve Mehdilik Kavramının İzdüşümü Olarak Kutup Kavramı" başlığıyla sunduğumuz bildirinin genişletilerek yeniden düzenlenmesi suretiyle makale formatına çevrilmiş şeklidir.

**  Yrd. Doç. Dr., Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü/Tasavvuf Anabilim Dalı Başkanı, El-mek: alimyildiz@bartin.edu.tr

THE MAHDI IMAGINATION IN SUFISM

ABSTRACT

Sufis' opinions on Mahdi, who lived in hijri III. and IV. century, in other words, the second phase of the formation process of sufism, will be widely discussed. For, Sufis, who lived in a period from "era of bliss" until Hijri II century, seems to haven't dealt with any other subjects except for "mücahede" (struggling with your body's deceptive desires), asceticism, ecstasy. On the other hand, there are opinions and views of Sufis who lived between hijri III and IV. century in which Sufism culture became systematized. For, Sufis who lived in III and IV. century, tried mostly to specialise on metaphysics and the knowledge of unseen world unlike the early term Sufis. Muhyiddin İbni Arabi is. So, dwelling on the views and opinions on Mahdi in detail will be definitely a true approach. As for the cults period, which is accepted as the last phase of the formation process of gnostic tradition; Mahdi imagination will be dealt within the context of "period of ahl-i sunnah Sufism" that started with Ghazali. In this context, we will also dwell on Mahdi, Messiah, Dajjal imaginations conveying in sahih hadith sources. Also there will be evaluation on Mahdi imagination in cults era which we call "Alh-i Sunnah Sufism". No doubt, hadith narratives have very deep effect on Sufi intelligence. So, within the context of ahl-i sunnah Sufism, this paper will give place to the evaluations on Mahdi imagination of last period sufis by moving from the hadiths conveyed from sources other than "Kütüb-i Sitte". We will reveal the ties between saviour ship mission which burdened to one man and "qutb" notion which appeared in Sufi tradition as the peak point of saint's hierarchy, that means "Qutb" can manage the whole affairs in the universe.

STRUCTURED ABSTRACT

In this work the presentation of which we plan to make, Mahdi imagination and a short summary of Mahdi belief will be given and then the formation process of sufism will be shortly dealt.

Especially, Sufis' opinions on Mahdi, who lived in hijri III. and IV. century, in other words, the second phase of the formation process of sufism, will be widely discussed. For, Sufis, who lived in a period from "era of bliss" until Hijri II century, seems to haven't dealt with any other subjects except for "mücahede" (struggling with your body's deceptive desires), asceticism, ecstasy.

Since we do not have enough information regarding Mahdi imagination of early term Sufis. So, we won't dwell on Mahdi imagination of Sufism who lived in that period. On the other hand, we will elaborately deal with the opinions and views of Sufis who lived between hijri III and IV. century in which Sufism culture became systematized. For, Sufis who lived in III and IV. century, tried mostly to specialise on metaphysics and the knowledge of unseen world unlike the early term Sufis.

Therefore, we rather meet the views and opinions on Mahdi imagination in the works of Sufis who lived in III and IV century which

we adopt as Sufism term in the second phase within the gnostic culture. In particular, we will elaborate the views and opinions on Mahdi mentioned in the works of Ibni Arabi. Because Muhyiddin Ibni Arabi is acknowledged as a Sufi that Sufism is established and systematised with him. So, dwelling on the views and opinions on Mahdi in detail will be definitely a true approach.

As for the cults period, which is accepted as the last phase of the formation process of gnostic tradition; Mahdi imagination will be dealt within the context of “period of ahl-i sunnah Sufism” that started with Ghazali. In this context, we will also dwell on Mahdi, Messiah, Dajjal imaginations conveying in sahih hadith sources. Also there will be evaluation on Mahdi imagination in cults era which we call “Alh-i Sunnah Sufism”. No doubt, hadith narratives have very deep effect on Sufi intelligence. So, within the context of ahl-i sunnah Sufism, this paper will give place to the evaluations on Mahdi imagination of last period sufis by moving from the hadiths conveyed from sources other than “Kütüb-i Sitte”.

After the evaluations on the formation of gnostic tradition and Mahdi imagination formed in this process, we will also deal “Qutb”, one of the famous notions of Sufism which we assess as a projection of Mahdi imagination. We will reveal the ties between saviour ship mission which burdened to one man and “qutb” notion which appeared in Sufi tradition as the peak point of saint’s hierarchy that means “Qutb” can manage the whole affairs in the universe. In Sufi tradition it is accepted that “Qutb” is the commander in chief at the top of the group of Threes, Sevens, Forties, Three Hundreds, and Thousands pyramid who manages the affairs of the universe through these sequence. In this paper, we will discuss the similarities between “Qutb” and Mahdi imagination.

Especially we will give place the original expressions of Akşemseddin rather than his Sufi identity, the most renowned Khalifa of Hacı Bayram Veli who is the hodja of Fatih Sultan Mehmed The Conqueror. For, Akşemseddin, who strikingly and plainly wrote about the pyramid of saints handling the affairs in the world, facilitates understanding the “Qutb” notion and the functioning of this hierarchy.

After all these evaluations, we aim to conclude this work by specifying the prominent results occasionally with some points. We endeavour, Allah make it happen. With love and success All Best Wishes

Keywords: Sufism, Mahdi, Ibn-i Arabi, Ahl-ı Sunnah, Shia, Qutb

Giriş

Tasavvuf, İslam geleneği içinde şekillenmiş ve başta Osmanlı toplumu olmak üzere tüm insanlığa önemli katkılar sunmuş köklü bir kurumdur. Tasavvuf kurumunun malzemesi doğrudan insan olduğundan bu kurum insanlığın ilgilendiği hemen her konuda söz söylemiş ve bu vesileyle insanlığı bir adım daha ileri taşıma konusunda önemli bir görev icra etmiştir. Mehdilik, insanlık tarihinin kadim konularından biridir. İnsanlık tarihinde zulmün ve adaletsizliğin hiç eksik olmadığı bilinmektedir. İçinde yaşadığımız çağda da zulüm ve adaletsizlik devam etmekte olup, kıyamet saatine kadar bu olumsuz durumun farklı yoğunluklarda kesintisiz bir şekilde devam edeceği açık bir şekilde bilinmektedir.

İnsanlık tarihinde zulüm ve adaletsizliğin zirve yaptığı her zamanda, Allah'ın elçiler vasıtasıyla olumsuz gidişatın yönünü olumlu yöne çevirdiği açık bir gerçektir. Nitekim bu bağlamda son ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim hariç tüm ilahi kaynaklı kitaplar ve bunlardan etkilenen beşeri dinler dünyanın son zamanlarında gelecek olan bir elçi, mesih ve kurtarıcıdan hep bahsetmişlerdir. İslam inancının bağlayıcı unsurlarından biri olan sahih hadis rivayetlerinde de kıyamete yakın zamanda dünyanın zulüm ve adaletsizlikle dolu halini düzelterek bir kurtarıcının geleceği müjdelanmaktadır. Bu hadis rivayetlerinin kütüb-i sitte olarak bilinen muteber hadis kaynaklarında geçiyor olması, ehli sünnet inancı olarak bilinen sünni anlayış içinde bu inancın yer bulmasını sağlamış ve kendini ehli sünnet dairesi içinde konumlandıran mutasavvıfların da doğal olarak bu konuda görüş beyan etmelerine sebebiyet vermiştir. Hatta mutasavvıflar sembolik anlam içeren ve gelecek ile ilgili olan bu konuda alanları gereği daha derinlikli düşünceler ortaya koymuşlardır. Diğer konularda olduğu gibi bu konuda da insanlık zihninin sınırlarını zorlayarak mehdilik meselesine kendi alanlarının kavramlarını da serpiştirerek metafizik anlamlar yüklemek suretiyle konuyu daha da ilgi çekici hale getirmeyi başarmışlardır. Tüm bu sebeplerden dolayı tasavvuf geleneğinde mehdilik anlayışını ele almak bir ihtiyaç olarak karşımıza çıkmış bulunmaktadır. Bu ihtiyaçtan hareketle bu çaişmayı kalame almış bulunmaktayız.

Bu çalışmamızda eleştirel bir metoddan ziyade olanı ortaya koymaya gayret edeceğiz. Yer yer muteber hadis külliyatında yer alan rivayetler doğrultusunda mehdilik inancının sahih bir düşünce olduğunu ve bu düşüncenin tasavvuf kültüründe ne derece derinlikli ele alınmış olduğunu da göstermeye gayret edeceğiz. Mehdilik ile ilgili hadis rivayetlerinin sened zinciri veya sahih olup olmadıkları gibi teknik konular uzmanlık alanımıza girmediklerinden bizim bu hususta ayrıntılı görüşler ifade etmemiz sözkonusu değildir. Muteber hadis kitaplarında yer alan sahih hadis rivayetleri vesilesiyle ehli sünnet inancına giren mehdilik inancının doğal olarak mutasavvıfların ilgi alanına girmesi ve bu konuda mutasavvıfların (özellikle İbni Arabi'nin) kendi alanlarının ıstılahi kavramları çerçevesinde yapmış oldukları tahlil ve değerlendirmeler bizim çalışmamızın ana konusunu oluşturmaktadır. Ayrıca maklemizin ana metnine ayrıtı bilgi olacağı düşüncesi ile koymamış olduğumuz fakat okuyucunun görmesi gerektiğini düşündüğümüz bazı detay bilgiler son not yöntemi ile kaynakça ve eklerden sonraki kısımda yer almaktadır. İlgili kısım hakkında daha detaylı malumat sahibi olmak isteyen araştırmacılar makalemizin en sonundaki son not bölümünden ayrıntılı bilgiler edinebilirler.

1. Mehdi Kavramı

Sözlükte “doğru yolu bulmak; yol göstermek, rehberlik etmek” anlamındaki *hüdâ* (*hedy*, *hidâyet*) kökünden türemiş bir sıfat olup “*hidayete erdirilmiş, kendisine doğru yol gösterilmiş kişi*” demektir. Kavramın içeriğindeki âhir zaman, hükümdarlık, dini yenileme, kurtarıcılık gibi ana özellikleri değişmemekle birlikte içinde bulunduğu dinin karakterine göre ayrıntılarda farklılıklar görülmekte, bu kavramı ifade eden kelimeler de dinlere ve kültürlerle göre değişmektedir. Meselâ Avrupalı araştırmacılar, Yeni Gine ve çevresindeki halklarda görülen mehdilik hareketleri için kargo kültü, Kuzey Amerika yerlileri için ghostdanc tabirini kullanmışlardır. Eski Amerika yerlilerinden Aztekler mehdilerine quetzalcoatl, Eski Mısırlılar ameni demişlerdi. Kavram için Hinduizm kalki, Budizm maytreya (*maitreya*, *mettaya*), Mecûsîlik saosyant, yahudi ve hristiyanlar mesîh kelimesini kullanırlar. Mehdi, farklı kültür ve dinlere göre dünya tarihinin sonunda (âhir zaman) Tanrı tarafından yeryüzüne gönderilecek ve yeryüzünü hâkimiyetine alacak bir hükümdar, insanlara doğru yolu gösterecek bir peygamber, dinî bir lider veya Hinduizm’de olduğu gibi bir tanrıdır (Sarıkçıoğlu, 1995: 370). Mehdi insanları hidayete çağıran “el-hâdi” anlamında değil bilakis kendisi hidayet üzerinde olan kişi anlamına gelmektedir. Bu sebeple mehdi yeni bir din ve şariat getiren kişi anlamında değildir. Önceki din ve kültürlerde ya da şîada yer alan “beklenen kurtarıcı” inancı ile sahih hadislerde söz edilen mehdi arasında bir benzerlik yoktur (Şahyar, 2017: 443).

2. Mehdi İnancının Kısa Tarihçesi

İlk olarak Sümerlerde görülen mehdilik düşüncesi, Bâbil ve Mısır'da gelişme göstererek Eski Dünya'da yayıldı.ⁱ Ancak Hinduizm, Zerdüştlük, Maniheizm, Yahudilik ve Hristiyanlık gibi her dinin kendi özel sosyal ve kültürel şartları içerisinde farklı hususiyetler gösterdiⁱⁱ (Harman, 2017: 41-59). İslâm tarihinin ilk dönemlerinden itibaren başlayan siyasi mücadeleler, karışıklıklar ve iç savaşlar, iktidarı kimin temsil edeceği yönündeki problemler Haricilik ve Şia gibi mezheplerin ortaya çıkmasına sebep oldu.ⁱⁱⁱ Özellikle bu mücadeleler esnasında mağlup olanlar, ezilenler ve zulme maruz kalanlar, fitne çıkarmak isteyenler ile siyasi mücadelelerinde dini inançları kullanarak üstünlük kazanmaya çalışanlar tarafından, İslam öncesi din ve kültürlerde de yer alan ve Ortadoğu halklarının aşına olduğu bir "kurtarıcı" kavramı sıklıkla kullanılarak önce Şia daha sonra Ehl-i Sünnet'te yaygınlaştı.^{iv} "Âhir zamanda insanlığın kurtarıcısı manasında" mehdî unvanı, ilk olarak, Hz. Osman döneminde Müslüman olan ve aşırı düşünceleriyle tanınan Abdullah b. Sebe tarafından kullanıldı. İslam tarihindeki ilk iç savaş olan Hz. Ali ile Hz. Ayşe taraftarları arasındaki Cemel Savaşı'nda (656) barış yapılmasına da engel olan ve uydurduğu hadislerle meşhur Abdullah b. Sebe; Hz. Ali'nin katlinin ardından onun ölmediğini ve Kıyamet'ten önce gelerek dünyada adaleti sağlayacağını iddia ediyordu (Utku, 2017: 65-66). İslam tarihinde mesiyani, mehdici görüşlerin esas olarak Müslümanlar arasında yaygınlık kazanması Hz. Hüseyin'in 680 yılında Kербela'da Emeviler tarafından hunharca şehit edilmesinin ardından oldu. Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hüseyin'in, iktidarı gasp eden Emeviler tarafından şehit edilmesinin yarattığı ve etkilerini günümüze kadar sürdüren bu büyük travma, mehdî inancının önce Şia sonra da Ehl-i Sünnet'de daha da çok yaygınlaşmasında büyük rol oynadı (Çınar, 2016: 217). Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinin ardından onun intikamını almak için ayaklanan Muhtar es-Sekafi ve yakın adamı Keysan, Hz. Ali soyundan gelen Muhammed b. Hanefiyye'nin ölmediğini ve Kıyametten önce "Mehdî" olarak geleceğini ve dünyayı adaletle dolduracağını iddia ederek bunu inanç (Keysâniye) haline getirdiler (Hakyemez, 2017: 91).

3. Tasavvuf Geleneği ve Oluşum Süreci

İslam'ın ruhânî ve mânevî hayatı demek olan tasavvuf geleneğinin oluşum süreçleri genel olarak üç dönemde ele alınmaktadır. Bunlardan ilki züht dönemi, ikincisi tasavvuf dönemi, üçüncüsü ise tarikatlar dönemidir. Zühd, dönemi Asr-ı Saadet olarak ta bilinen Hz. Muhammed (sav), sahabeler ve Raşit Halifeler devri ile birlikte tebe-i tabiin devrini de içine alan yani tasavvuf kavramının henüz ortaya çıkmadığı ilk iki asrı kapsayan dönemdir. Tasavvuf dönemi olarak bilinen ikinci dönem, hicri ikinci asrın sonundan, tarikatların ortaya çıkmaya başladığı yaklaşık üç buçuk-dört asırlık zamandır. Tasavvuf kavramı ilk olarak bu dönemde ortaya çıkmış, müessese haline gelmiş ve Cüneyd, Bâyezid, Nûri, Hallâc, Ebû Nasr es-Serrâc ve Gazâlî gibi büyük sûfî ve mutasavvıflar bu dönemde yetişmiştir. Tarikatlar dönemi olarak ta isimlendirilen üçüncü dönem ise hicri dördüncü asırdan başlayarak, tasavvufî tefekkürün büyük temsilcilerinden İbni Arabî gibi mutasavvıfların yetiştiği, zaman zaman medrese-tekke çatışmalarının da gündeme geldiği ve günümüze kadar gelen dönemdir (Yılmaz, 2012: 81). Zamanla gelişen ve hayata karşı bir tavır alma olan zühd anlayışı, Peygamber Efendimiz'in döneminde sade ve gösterişten uzak yaşantısıyla başlayıp daha sonra sahabe-i kiram genelinde gözlemlenir. Kuran-ı Kerim'de tezkiye ve takva kelimeleri ile ifade edilen züht hali, dünyanın geçiciliğine inanarak nefsin hoşuna giden şeyleri gönülden atma ve onlara değer vermeme anlamına gelir. Zamanla Müslümanlar arasında baş gösteren sapmalar, yeni şartlar, ekonomik, ideolojik, sosyal ve özellikle siyasi hayatın getirmiş olduğu olumsuzluklar sonucunda hicri ikinci asrın sonlarına doğru tasavvuf hareketini ortaya çıkarmıştır. Tasavvuf hareketi 12. yüzyıldan itibaren kitlesel bir karakter kazanmış ve çeşitli tarikatlar şeklinde teşkilatlanarak, toplumu sosyal ve dini açıdan yönlendirmeye başlamıştır. Tarihsel gelişim süreci içerisinde varlıkları, faaliyetleri ve çalışma yöntemleri izlenebilen bu tarikatlardan her biri daha sonra çeşitli kollara ayrılarak Allah'a ulaşmayı kendilerine hedef kılmışlardır (Demir, 2013: 447).

Tasavvuf, İslâm'ın kalbî hayatı, özü ve rûhânî yönüdür (Topbaş, 2009: 7). Tasavvufun telkin ettiği züht ve takva hayatı asrısaaet döneminde zaten yaşanmakta iken ilerleyen zamanlarda insanların dünyaya dalıp gaflete düşmesi sonucu Allah dostlarının gösterdiği üstün manevî çabalar, onları zamanla manevî rehberler haline getirmiştir. Manevî rehberler haline gelen Allah dostlarının insanları rûhî olgunluğa eriştirecek nefsi arındırma ve terbiye usulleri sistemleştirilerek zaman içinde manevî disiplinler ortaya çıkmıştır. Ortaya çıkan bu disiplinler İslam'ın manevî açıdan inanan Müslümanlarda içselleştirilmesi açısından önemli görevler ifa etmişlerdir. Zira tasavvuf İslam'ın özüne tabiri caizse kılcal damarlarına kadar müntesiplerini ulaştırmayı, duygu durumsal açıdan onun şeriat dairesi içinde kapasitesi ölçüsünde inebileceği kadar şeriatın derinliklerine inmesini hedeflemektedir. Meşhur Cibril hadisinde geçen ihsan derecesinde kul oma kıvamına müntesiplerini taşımayı hedefleyen tasavvuf kurumu dinin şekli ve kabuğundan kişiyi dinin özü ve aslına taşımak suretiyle onun imanını taklidi imandan tahakiki imana ulaştırmaya çalışmaktadır. Nasıl ki fıkhi mesellerde ortaya çıkan yeni durumlara çözüm üreten fıkıh âlimlerinin görüşleri sistemleştirilerek ilgili fıkıh âliminin ismine nispetle Hanefilik, Şâfilik gibi mezhepler zamanla oluşmuşsa, aynı şekilde Mevlevilik, Nakşibendilik ve Kâdirilik gibi tasavvufî disiplinler de meydana gelmiştir (Topbaş, 2009: 22). Tasavvuf kurumu işte bu ihtiyaca binaen oluşmuş ve asırlardır İslam ümmetinin bu ihtiyaçlarına cevaplar vermeye gayret ederek kolaylaştırıcı ve destekleyici bir rol icra etmeye devam etmiştir.

4. Ehlisünnet ve Tasavvuf Geleneğinde Mehdilik Düşüncesi

Kur'an-ı Kerim, insanlığa hidayet rehberi olarak Allah tarafından gönderilmiş evrensel bir kitaptır. Tarih boyunca Kur'an metninin içerdiği evrensel mesajın anlaşılmasına çalışıldığı görülmektedir (Bayram, 2017:104). Ayrıca Hz. Muhammed'in (sav) Sünneti de Kur'an gibi insanlık için önemli bir hidayet kaynağıdır. Kur'an ve Sünnetten beslenen ehl-i sünnet ve tasavvuf geleneği, mehdilik konusunda da bu iki kaynak çerçevesinde meseleye yaklaşmışlardır. Kur'an-ı Kerim'de hidayet kökünden türeyen fiil ve isim kalıbında birçok kelime bulunmakla birlikte mehdî kelimesi yer almamakta, genelde hidayet kavramı Allah'a, Kur'an'a ve Hz. Peygamber'e nisbet edilmekte, ayrıca "insanın hidayeti benimsemesi" anlamında da kullanılmaktadır (Yavuz, 1995: 372).

Ehlisünnet inancına göre mehdi, ahir zamanda gelecek ve insanlığı dalaletten aydınlığa çıkaracak bir kurtarıcı şahsiyettir. Bu anlayışın temellerini hadisi şerifler oluşturmaktadır. Bu hususla ilgili '*Kütüb-i Sitte*'de geçen hadis rivayetlerinden üç tanesine burada yer vereceğiz.^v Bu üç rivayet sırası ile şunlardır;

"Ümmetimden bir grup, hak için muzaffer şekilde mücadeleye Kıyamet gününe kadar devam edecektir. O zaman İsa ibnü Meryem de yeryüzüne iner. Bu Müslümanların reisi (Mehdi) gel bize namaz kıldır der. Fakat Hz. İsa (a.s) 'Hayır!' der, Allah'ın bu ümmete bir ikramı olarak siz birbirinize emirsiniz!" (Müslim, İman: 247).

"Dünyanın bir günlük ömrü bile kalmış olsa Allah o günü uzatıp benden bir kimseyi o günde gönderecek." Başka bir rivayette İbni Mesut 'Rasulullah yahutta bu hususta şöyle buyurmuştur der. "... Ehli Beytimden birini ki bu zatın ismi benim ismime uyar, babasının ismi de babamın ismine uyar. Bu zat yeryüzünü eskiden cevri ve zulümle dolu olmasının aksine adalet ve hakkaniyetle doldurur" (Tirmizi, Fiten: 52).

"Mehdi benim zürriyetimden, kızım Fatıma'nın evlatlarından" (Ebu Davud, Mehdi: 1). Bu üç hadis rivayetinden de açıkça görülmekte olduğu gibi, Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (s.a.v) nin soyundan kıyametin kopmasına çok yakın bir zamanda adı kendi adında babasının adı da peygamber efendimizin babasının adında bir kurtarıcı mehdi gelecektir. Bu kurtarıcı mehdi zulmü ve adaletsizliği ortadan kaldırıp, insanlığı huzur ve adalet ile yeniden tanıştıracaktır. Bu rivayetlerin muteber hadis kaynakları içinde bulunması, mehdi inancının ehlisünnet vel cemaat anlayışında yer

aldığını açık bir şekilde bizlere göstermektedir.^{vi} Bu hadisler dışında başka hadis kaynaklarında da muhtelif ve detaylı rivayetlere rastlanmaktadır.^{vii}

Her ne kadar Sünni inanç sistemi içinde mehdi inancı var olsa da şia akidesinde olduğu gibi iman esaslarının olmazsa olmazı olarak ‘mehdi-i muntazar’ yani adı üzerinde katı bir ‘beklenen kurtarıcı’ inancı bulunmamaktadır.^{viii} Sünni inancı ile şia inancı arasında mehdilik ile ilgili temel fark ta kanaatimizce buradadır. Şiiler beklenen bir kurtarıcı umudu ile yanıp tutuşurken, sünniler muteber hadis kaynaklarındaki rivayetler gereğince müjdelenmiş ve ahir zamanda geleceğine inanılan bir mehdi inancına sahiptirler.^{ix} Ayrıca bu mesele Sünnilikte şia da olduğu gibi iman esaslarından bir esas değildir. Mehdiyetin akaid eserlerine bir mesele olarak girmemiş olması, müteahir dönemde girse bile konunun kısa ifadelerle ve icmalî şekilde geçirilmesi, sünni ulemanın bu anlayışı kabul etmemesinden değil, konunun taşıdığı hassasiyetten kaynaklanmaktadır. Zira siyasal iktidarlara karşı başlatılan yıkıcı mahiyetteki silahlı ayaklanmalara sık sık mehdiyyet iddiaları eşlik etmiştir. Yahut bu konu kötü niyetli insanlar elinde daha başka istismarlara zemin teşkil etmiştir. Sünni kaynakların konu hakkındaki umumi sessizliğinin muhtemel nedeni bu endişeler olmalıdır (Büyük kara, 2017: 431).

Mehdilik hususunda mutasavvıfların düşünce dünyasının temellerini de bu konudaki hadis rivayetlerinin şekillendirdiği görülmektedir. Mutasavvıflar bu husustaki hadis rivayetlerinin tenkidi konusuna hiç girmeden var olan bu hadis rivayetlerini tasavvufî bakış açısından yorumlama çabası içine girmişlerdir. Mehdi ile ilgili hadis rivayetlerinin sembolik anlamlar ve remizler ihtiva etmesi mutasavvıfları ve özellikle İbn-i Arabî’yi mehdilik konusunda söz söyleme noktasında oldukça teşvik edici olmuştur. Birçok konuda keşf, ilham ve marifet^x yöntemleri ile malumatlar edinen mutasavvıflar, mehdilik konusunda da tasavvufî yöntemler eşliğinde derinlikli görüşler beyan etmişlerdir. İbn-i Arabî, Mehdi’yi bu bağlamda vahdet-i vücud düşüncesi içinde anlamlandırmaya çalışmış, ayrıca mehdinin sosyal işlevi yanında Muhammedî hakikatleri kendisinde barındırdığı ve ahir zamanda onun bu hakikatlerinin temsilcisi görevini icra edeceğini savunmuştur. Bu sebeple İbn-i Arabî’ye göre Mehdi’nin adı Peygamberimizin adıyla aynı olacak ve bu sebeple mehdi ehlibeyt soyundan olacaktır (Öztürk, 2017: 224). Bu konuda diğer mutasavvıfların İbn-i Arabî’nin görüşleri doğrultusunda mehdi anlayışını daha da geliştirip zenginleştirdikleri görülmektedir.

Sadrettin Konevî’ye göre ahir zamanda gelecek olan mehdinin hilafeti vasıtasız hilafet olacaktır. Mesela Hz. Musa’nın kardeşi olan Hz. Harun’un hilafeti ile Hz. Ebubekir’in hilafeti vasıtalıdır. Bu yönü ile mehdinin hilafeti onun hükmünün genelliğine ve Allah ile olan irtibatının vasıtasızlığına açık bir göstergedir (Konevî, 2009: 138-139). Ayrıca Konevî düşüncesinde mehdi peygamber efendimizden 600 yıl sonra zuhur edecektir. Konevî’nin vermiş olduğu tarih onun kendi içinde yaşadığı yıllara tekabül etmektedir. Moğol istilasının hâkim olduğu o zamanlar düşünüldüğünde kıyamet alametleri olarak ortaya çıkan birçok hadisenin vuku bulduğu düşüncesinde olduğu değerlendirmesi içine girmiş olduğu düşünülebilir. Nitekim vasiyetnamesinde öğrencilerine mehdiye yetiştikleri takdirde kendi selamını ona iletmelerini istemiştir (Konevî, 2009: 437-438). Mevlana’ya göre mehdi, her zamanda bulunan fakat ahir zamanla birlikte son olacak olan zamanın imamı yani ahir zamanın kutbu olacaktır. Ahir zamanın kutbu olan mehdi zuhur ettiğinde Deccal yok olacak ve âlemde düzen yeniden tesis edilmiş olacaktır (Gölpınarlı, 1963: 271).

5. İbni Arabî Düşüncesinde Mehdilik

Tasavvuf kültürü içinde nadide bir yere sahip olan İbni Arabî, birçok mutasavvıfça bu geleneğin önemli bir temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Bu hususta İbnü’l Arabî’nin önemli bir referans olması, tasavvuf kültürünün temelini oluşturan vahdet-i vücud sisteminin İbnü’l Arabî tarafından geliştirilmiş olması ve bu fikriyat çerçevesinde oluşmuş olan tüm değerlendirmelerin özellikle Osmanlı sufileri için bir uğrak noktası olmasındandır. Bu duruma en açık örnek Sadrettin Konevî örneğidir. Mehdilik ile ilgili kaleme aldığı risale incelendiğinde görülecektir ki İbnü’l Arabî’nin Fütühat’ındaki Mehdilik bölümü ile neredeyse aynı gibidir. Ayrıca önemli Osmanlı

mutasavvıflarından biri olan İsmail Hakkı Bursevî de eserinde İbnü'l Arabî'nin Fütûhat'ına uzun uzun referanslar yaptığı görülmektedir (İbnül Arabî, trs: 64-97); (Konevî, trs: no.1877); Bursevî, 1256: sy). İbni Arabî'ye göre mehdi ahir zamanda gelecektir. Allah, Kur'an'la isyandan alıkoymadığı kişileri mehdi eliyle isyan ve tuğyandan alıkoyacaktır (Özkan, 2017: 227). İbni Arabî bu eserinde özetle mehdi hakkında şu görüş ve düşüncelere yer vermektedir.

“Allah'ın halifesi olan Mehdi ortaya çıktığında yeryüzü zulüm ve haksızlıkla doludur. Mehdi gelecek yeryüzünü adalet ve doğruluk ile doldurur. Mehdi Resulullah (sav) izinden ayrılmaz. Mehдинin görmediği bir meleği vardır. O melek onu kalbine ilhamlar vermek sureti ile doğru yola iletir. Mehdi düşkün ve acizlere yardım eder. Hak işlerde zayıflara yardımcı olur. Mehdi misafire ikram da bulunur. Mehdi hak ve hayır konularında insanlara yardım eder. Onların başlarına gelen musibet ve belalarda yanlarında olur. Mehdi sözünün eri güvenilir bir işidir. Ne söz verdiyse onu yapar. Mehdi zulmü ve zulmeden zalimleri yok eder. Mehdi İslam'a ruhunu yeniden üfler. Zilletten sonra İslam'ı yeniden izzete kavuşturur. Öldükten sonra İslam'ı yeniden diriltir. Mehdi zamanında insan cahil, korkak ve cimri olarak akşamlar. Âlim, cesur ve cömert olarak sabahlar. Mehdi geldiğinde cizyeyi kaldıracaktır. (Hristiyanlık ve Yahudiliği bitirecektir) Mehdi insanları Allah'a güç kullanarak çağıracaktır. Onunla mücadele eden rezil ve rüsva olacaktır. Mehdi zamanında yaptığı her iş, o zamanda Peygamber yaşasa onun da yapacağı aynı işler olacaktır. Mehdi geldiğinde tüm mezhepleri ortadan kaldırır tek ve halis din dışında ortada başka bir mezhep ve din kalmaz. Mehдинin düşmanları bu mezhep ve hiziplerin mukallit takipçileri olmalarına rağmen mehдинin gücünden korktukları için kerhen de olsa ona tabi olurlar. Mehдинin can düşmanlarından biri de okumuş din âlimleridir. Mehdi bu şahıslara herhangi bir iş bırakmayacağından bunlar hüküm konusunda işsiz kalacaklardır. Şayet mehдинin gücü olmasa onun katli için fetva bile verirler. Kalplerindekinin aksine mehdiye tabi imiş gibi görünürler. Mehдинin ortaya çıkışı insanların avam takımını havas takımından daha çok sevindirir. Mehdi'nin ortaya çıkışından en çok mesut olan halk küfe halkı olacaktır. Mehdi peygamberden sonraki dördüncü asırda zuhur edecektir. İlk üç asır peygamber asrı (yani sahabeler dönemi), tabiîn dönemi ve tebe-i tabiîn dönemidir. Bu üç asırdan sonra gelen dördüncü asırda ortaya çıkacaktır. Fakat bu ilk üç asır ile dördüncü asırlar arasında birçok ara devir ve fasıllar bulunacaktır. Yani ilk üç asır ile mehдинin zuhur edeceği dördüncü asır peş peşe gelen asırlar değildir. Bu ilk üç asır ile mehдинin zuhur edeceği özel asır olan dördüncü asır arasında çok olaylar vuku bulacak, çok kanlar dökülecek, fesat yeryüzünü doldurmuş olacak, adalet namına yeryüzünde hiçbir şey kalmamış olacaktır. Mehdi kuşların ve tüm hayvanların dilini bilecek, adaleti insanların ve cinlerin hepsine sirayet edecektir. Mehдинin hakikat ehlinden müşahade ve keşif ehli ona yardım eden ve davasını ikame eden vezirleri olacaktır. Bu yardımcı vezirler^{xi} dokuz kişilerdir. Bunlar Arap olmayan acem kişilerdir fakat Arapça konuşurlar. Mehdi tüm işlerini bu vezirleri ile yapacağı istişare neticesinde karara bağlayacaktır. Mehдинin vezirleri dokuz özelliğe sahip kişilerdir. Bu özellikler şunlardır; Etkili, keskin ve öteleri görebilen bir basiret, aktarımda ilahi hakikati bilmek, Allah'tan gelen ilahi hakikatleri tercüme bilmek, yönetici ve emirlerin makam ve derecelerini hakkıyla tayin edebilmek, gazap içinde rahmet sahibi olmak, mahlûkatın ihtiyaç duyduğu bütün rızıkların ilmini bilmek, işlerin içindeki iç içe giren tüm meselelerin hakikatini bilmek, insanların ihtiyacını görme konusunda gayretle çabalamak, iş ile ilgili (İmamet süresince) kâinatta ihtiyaç duyulan tüm gaybi hususların bilgisine vakıf olmak (İbnül Arabî, trs: 64-97); (Şerif, trs:110-114).” Özetlenen bu görüşlerinden sonra diyebiliriz ki; İbni Arabî'ye göre mehdi ilahi destekli, ruhaniler adını verebileceğimiz vezirleri ile de desteklenen bir yönetici olacaktır. İbni Arabî'ye göre bir yönü ile Hz. Muhammed'den (s.av) sonra çatallaşan hilafet ve velayet ikiliğini bünyesinde birleştiren bir şahsiyet olarak mehdi, seçkin ve seçilmiş bir kişidir. İbni Arabî'nin düşünce dünyasında mehдинin Hatmü'l Evliya^{xii} silsilesi içinde son halka olduğu görülmektedir. Hz. Hasan'ın soyundan gelecek olan Mehdi'nin vezirleri arasında, Hz. İsa'nın olma ihtimali de İbni Arabî'ye göre çok yüksektir (Coşgun, 2004: 306).

İbni Arabî'ye göre mehdi Hz. Peygamberden sonra velayet ve hilafet olarak çatallaşan iki yönü kendi şahsında birleştiren bir kişi olacaktır. Hz. Peygamberden sonra marifet, velayet şeklinde devam edecektir. Bu velayet ise son veli yani Hatemü'l-Evliya olan mehdi ile sona erer. Velayetin hatminden sonra Muhammedî kapsayıcı velayete mazhar olacak başka bir veli gelmez. Sadece başka nebilerin velayetinin izinde Hz. Muhammed'e tabi veliler gelebilir (Demirli, 2009: 45-60). İbnü'l Arabî gördüğü bir rüyasına dayanarak ve mehdilikle ilgili meşhur olan kerpiç benzetmeli hadis rivayetinden de hareketle kerpiç bir binadan bahsetmektedir. Bu rüyaya göre kerpiç binanın köşesinde boş kalan yere Hatemü'l-Enbiya olan Hz. Muhammed'in *altın kerpiç*, Hatemü'l-Evliya olan Mehdi'nin ise *gümüş kerpiç* olarak yerleştirildiğini gördüğünü ifade etmektedir (İlhan, 1993: 159).

6. Kutup Kavramı ve Mehdilik

Kutup^{xiii}, Arapça 'da değirmen taşının miline denir. Büyük değirmen taşı milin (kutbun) etrafında döndüğü gibi, kâinat denen bu kozmoz da idare bakımından kutbun etrafında döner. Bu yönüyle kutup, manevî derecesi büyük, velî bir kuldur. Ve âlemin ruhu olarak değerlendirilir. Kutup^{xiv} olabilme özelliği bil kuvve herkeste mevcuttur. Ama bunu gerçekleştirebilme çok az kişiye nasip olur. Mutlak bağımsız yetki ve güç sahibi yalnızca Allah'tır. Kutup da Hz. Muhammed gibi bir kuldur. Allah değildir. Emir âleminden halk âlemine doğru meydana gelen tenezzül olayları, kutup üzerinden cereyan ederek vuku bulur. Bu süreçte Allah'ın dilediğinin dışına çıkmak diye bir şey söz konusu değildir. Manevî derecesi büyük, velî bir kuldur ve âlemin ruhu olarak değerlendirilir. Kutup tasarruf sahibi olup bu tasarrufu kader-i ilâhî programı dışında, Allah'ın iradesine rağmen kullanamaz. Kutb, Allah'ın izniyle hareket eder, kendi kafasına göre değil. Mutlak bağımsız güç ve yetki sadece Allah'ındır. Kutup da Hz. Muhammed (s.) gibi bir kuldur. İlâhî program çerçevesini aşmadan, olaylarda bir tür tedbir etkinliğine sahiptir. Kısaca kutup tasarruf sahibi ve bu tasarrufu kader-i ilâhî dışında kullanamayan bir Allah dostudur. Osmanlı'nın meşhur şahsiyetlerinden biri olan Akşemseddin'e göre de bu âlemin en tepesinde Allah'ın zâtı ve O'na filtre görevi gören Ruh-ı Muhammediyye dışında kutb-ı âlem bulunmaktadır (Akşemseddin, trs: 181b). Kutb-ı âlem bu hiyerarşinin en zirve noktasıdır. Daha sonra sırası ile üçler^{xv}, yediler^{xvi}, kırklar^{xvii}, üçyüzler ve binler gelmektedir. Ricalü'l-Gayb olarak ta isimlendirilen bu gizli Allah dostları tasarruf sahibi kimselerdir. Bilinmeyen Hak dostları, ricâlullâh veya gayb erenleri diye de adlandırılan ricâlü'l-gayb, tasavvufdaki Allah dostluğunun gizliliğine işaret sayılır. Gök kubbenin altındaki velîlerin kimler olduğunun Cenâb-ı Hak'tan başka hiç kimse tarafından bilinemeyeceği anlayışı, velâyet sırrının gizemini bu yönüyle ortaya koymaktadır.

Ricalü'l-gayb anlayışını sistematik bir tarzda ele alan İbnü'l-Arabî, özellik ve mertebeyi esas alarak ricalü'l-gaybı sınıflandırarak onların adlarını ve sayılarını verir. O, ricâlî iki kısma ayırır. Ricâlü'l-aded ve ricâlü'l-merâtib. Ricâlü'l-aded, her dönemde sayıları değişmeyen, sabit olan ricâl tâifesi, ricâlü'l-merâtib ise, sayıları belli olmayıp, artıp eksilen ricâl tâifesidir. Ricâlü'l-aded şunlardır: Kutub veya gavs (bir tane), imâmân (iki tane), evtâd (dört tane), abdâl (yedi tane), nûkabâ (on iki tane), nücebâ (sekiz tane), havârî (bir tane), recebiyyûn (kırk tane), hâtem (bir tane), müctebûn/mustafûn (üç yüz tane, Hz. Âdem'in kalbi üzerindedirler), ilahî gayret makamındaki ricâl (kırk tane, Hz. Nuh'un kalbi üzerindedirler), selâmet makamındaki ricâl (yedi tane, Hz. İbrahim'in kalbi üzerindedirler), mülûkü't-tarikat (beş tane, Cebrâîl'in kalbi üzerindedirler), ricalü'l-hayri'l-mahz (üç tane, Mikâîl'in kalbi üzerindedirler), İsrâfil'in kalbi üzerindeki veliler (bir tane), ricalü'l-âlemi'l-enfâs (nefesler âleminin ricâlî). Ricâlü'l-âlemi'l-enfâs, Hz. Davud'un kalbi üzerindedirler ve şu kısımlara ayrılırlar: Ricâlü'l-gayb (on tane), ricalü'l-z-zahir (on sekiz tane), ricalü'l-kuvveti'l-ilahiyye (sekiz tane), ricâlü'l-hannân ve'l-atfî'l-ilahî (on beş tane), ricâlü'l-heybet ve'l-celâl (dört tane), ricalü'l-feth (yirmi dört tane), ricâlü'l-meârici'l-ulâ (yedi tane), ricalü'l-tahti'l-esfel (yirmi bir tane), ricalü'l-imdâdi'l-ilahî ve'l-kevnî (üç tane), ricalü'l-ilahî ve'r-rahmanî (üç tane), racülün vâhid (birtane), Sakitü'r-Refref bin Sakitü'l-Arş (bir tane- İbnü'l-

Arabî’de belirli bir makama işaret eden simgesel bir isimdir), ricâlû’l-ğani billah (iki tane), şahsun vâhid (bir tane), ricâlu aynî’t-tahkîm ve’z-zevâid (on tane), bûdelâ (on iki tane), ricâlû’l-iştîyak (beş tane) ve ricâlû’l-eyyâmî’s-sitte (altı tane). Ricâlû’l-merâtib (mertebe adamları) ise şunlardır: Melâmiyye, fukarâ, sûfiyye, ubbâd, zuhhâd, ricalû’l-mâ, efrâd, ümenâ, kurrâ, ahhâb, muhaddesûn, ahillâ, sümerâ, verese, evliyâ. Evliyâ da kendi aralarında çeşitli kısımlara ayrılırlar: Enbiyâ, rusûl, siddîkûn, şühedâ, sâlihûn, müslimûn, mü’minûn, kânitûn, sâdikûn, sâbirûn, hâşiûn, sâimûn, hâfizûn, zâkirûn, tâibûn-tevvâbûn, mütetahhirûn, hâmidûn, sâihûn, rakiûn, sâcidûn, iyiliği emredenler, münkerden alıkoyanlar, hulemâ, evvâhûn, ilahîaskerler, ahyâr, evvâbûn, muhbitûn, münibûn, mubsirûn, muhâcirûn, müşfikûn, Allah’ın ahidini yerine getirenler, vâsılûn, hâifûn, mu’ridûn ve küremâ (Atlı, 2011: 20-21).

Akşemseddin ricalül gayb silsilesine dahil olan velileri, tertip üzere olan veliler olarak isimlendirmektedir. Akşemseddin’e göre tertip ehli olan veliler arasındaki ilişki şu şekildedir; Üçler: Üçlerden birisi; kutb-ı âlemdir. Diğer ikisi ise halifelerdir. Bu iki halifeden birisi ise mürid-i makbûl olandır ki; Kutb-ı âlemden sonra kutb olur ve tahta geçer. Kutb-ı âlem onsekizbin âleme hükmeder. Tertip üzere olan velîlerin bir diğeri ise yedilerdir. Yediler, Kutb-ı âlemin himayesinde olan ve âlemde tasarruf eden velîlerdir. Yedilerden birisi kutb’a halife olur. Tertip üzere olan velîlerin bir diğeri ise kırklardır. Kırklar da tasarruf sahibi velîlerdir. Yedilerden birisi görevini tamamlasa kırklardan bir velî o velînin yerine geçer. Tertip üzere olan velîlerin bir diğeri ise üçyüzlerdir. Bir vakit gelip de kırklardan birisi görevini tamamlarsa üçyüzlerden bir velî, o velînin yerine geçer. Tertip üzere olan velîlerden bir diğeri de binlerdir. Üç yüzlerden bir velî vakti gelip te görevini tamamladığında binlerden bir velî, o velînin yerine geçer. Binlerden bir velî de vakti gelip görevini tamamladığında, Bu sefer bu âlem halkının bir kabiliyetlisi o velînin yerine geçirilir. Bu ilişki her zaman bu şekilde kıyamete kadar gider (Akşemseddin, trs: 190a-190b-191a.).

Evliyalar hiyerarşisinin en tepesinde, Allah (cc)’nın zatı ve Ruhu Muhammediye olarak isimlendirilen Zatullah’a filtre görevini ifa eden hakikati Muhammediyye’den hemen sonra Kutbu’l Aktâb da denilen kutup bulunmaktadır. Bu hususta ünlü Osmanlı mutasavvıflarından biri olan İsmail Hakkî Bursevî’nin görüşü şu şekildedir. Bütün varlıklar nurunu Hz. Peygamberin nurundan almışlardır. Kur’an’da Ona bu sebeple “*Sirac-ı Münir*” dendiği gibi bir hadiste de O kendisini “*Ve cealenî nuran*” diye tanıtmıştır. Bursevî’ye göre Hz. Peygamberin biri nübüvvet ve diğeri de velayet nuru olmak üzere iki hakiki nuru vardır. Öldükten sonra birinci nurun zahire taalluk eden mertebesi şeriatı mutahharada kalmıştır. Bu anlamda o halen ümmet-i merhumesi arasında yaşamaktadır. Bu sebeple başka nebi gelmeyecektir. Çünkü o diri ve şeriatı bâki olandır. Bâtına taalluk eden mertebesi ise Hakikat-i Muhammediyye iledir. Velayet nuru Nübüvvet nurunun batınıdır ve Kutbu’l Aktâb (k.s) hazretleri ile deveran eder. Gerçi kutuptan başka evliyada da bu nur bulunur, fakat hepsinin nurları bu aslı nurdan istifade ederler. Zira kutup feyiz vasıtasıdır.^{xviii}

İbn-i Arabî tasavvurunda mehdilik başlığı altında mehdinin ruhaniler adında yardımcı vezirler tarafından destekleneceği ve maddi ve manevi güçleri sayesinde âhir zamanda zulmü bertaraf edeceğinden bahsetmiştik. Mevlânâ’nın ahir zamanın kutbu olarak zuhur ederek âlemi adaletle dolduracağı yönünde görüşler serdettiğini de tasavvuf geleneğinde mehdilik başlığı altında ifade etmiştik. Ricâlû’l-gayb kavramı ve bu kavram çerçevesinde mutasavvıfların görüşleri değerlendirildiğinde tasavvuf geleneğinin en meşhur kavramı olan kutup kavramı ile mehdi kavramın iç içe geçmiş olduğu açık bir şekilde müşahade edilmektedir. Zira misyonu icabı mehdi tasvir edilen özellikleri doğrultusunda ahir zamanın kutbu’l aktâbı misyonu ile görev icra edecek ve evliyalar zincirinin baş halkası olarak hatemü’l evliya kimliği ile bu silsile içinde zincirin en tepesinde yerini alacaktır. Bu kimliği ile dünyayı kuşatmış zulüm ve adaletsizliği ortadan kaldıracak ve yeryüzünde adalet ve düzeni tesis edecektir. Âhir zamanın kutbu olarak mehdi sıfatı ile bu görevi icra edecek bir kutsal bir şahsiyetin tasavvuf kültüründen bağımsız bir şekilde anlaşılmasına çalışılması elbette eksik bir yaklaşım olacaktır. Bu değerlendirmeler neticesinde tasavvufta mehdilik inancı ile ilgili,

mutasavvıflarca beyan edilen görüşler eşliğinde, ilahi güçler ile donatılmış, maddi-manevi tasarruf sahibi ve ruhani vezirler ile desteklenmiş bir kişinin kutup vasfı ve idarecelik yönü ile âhir zamanda Allah'ın nurunu kendisi ile tamamlayacağı bir aracı olarak zuhur edeceği söylenebilir.

SONUÇ

Ahir zamanda yani dünyada fitne ve fesadın ayyuka çıktığı zamanda mehdinin geleceği bilgisi, tarihi değerlendirmeler neticesinde ortaya çıkmış İslam âlimlerinin veya sosyologların tahminleri ya da çıkarımları neticesi ile ilgili bir bilgi değildir. Hz. Muhammed'in (sav) ahir zamanda mehdinin zuhur edeceği ile ilgili sahih ve sarîh rivayetleri mevcuttur. Sabah namazının sünneti ve erkeklerin sakal bırakması gibi sahih rivayetler ne ise ahir zamanda mehdinin ortaya çıkacağı bilgisi de buna benzer bir bilgidir.

Mehdi ehli beytten yani Hz. Muhammed'in (sav) şerefli soyundan gelecektir. Mehdi deccal ve yandaşları ile mücadele edecek, Müslümanları bir çatı altında toplayacak, insanlığı hidayetle buluşturacak ve ahir zamanda dünyaya huzur ve mutluluk getirecektir. Neredeyse tüm ilahi kaynaklı dinlerde yer alan bu düşüncenin İsraili kaynaklı olduğunu, İslam dininde yerinin olmadığını, bu düşüncenin İslam dinine yabancı kaynaklardan nüfuz ettiğini iddia etmek yanlış bir yaklaşım olacaktır. Zira ilahi kaynaklı dinler başta olmak üzere tüm dinlerde mevcut olan bu olgunun Kur'an'da adı geçen ve geçmeyen tüm uyarıcıların ortak mesajı ve dinlerin ortak mirasını yansıtan bir beklentisi olarak okumak kanaatimizce daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

Mehdi insanları hidayete çağıran “el-hâdî” anlamında değil bilakis kendisi hidayet üzerinde olan kişi anlamına gelmektedir. Bu sebeple mehdi yeni bir din ve şariat getiren kişi anlamına gelmemektedir. Önceki din ve kültürlerde ya da Şia'da yer alan “*beklenen kurtarıcı*” inancı ile sahih hadislerde söz edilen mehdi arasında bir benzerlik yoktur. Yani tasavvuf geleneğinin ve ehlisünnet inancının gereği olarak ahir zamanda kurtarıcı bir mehdinin geleceği inancı ile “*mehd-i muntazar*” olarak ifade edilen mehdi arasındaki en büyük fark birinin mehdiiyi beklemesi, diğerinin ise mehdinin geleceğine inanması meselesidir. Ehlisünnet akidesine ve bu akide çerçevesinde şekillenmiş tasavvuf geleneğine göre mehdiiyi beklemek diye bir düşünce yoktur. Ehlisünnet akidesi, sahih hadisler ışığında ahir zamanda bir mehdinin geleceğine inanmaktadır. Şia akidesinde ise adından da anlaşılacağı gibi “*mehd-i muntazar*” yani beklenen bir mehdi inancı söz konusudur. Bu yönüyle mehdi inancının Şia'dan Sünniliğe geçtiği inancını savunmak çelişkili bir yaklaşım olarak önümüzde durmaktadır.

Mehdilik inancının pasifleştirici bir inanç olduğunu iddia etmek tarihi tecrübeler ışığında geçersiz bir iddiadır. Zira İmamiyye'ye mensup Şii Müslümanlar çok yakın bir tarihte, “*adalet devletini kuracak mehdî el-muntazar*” beklentisine sahip olmalarına rağmen, mehdinin vazifesini âlimlere tevdi etmek suretiyle İran'da bir devrim dahi gerçekleştirmişlerdir. Bu durum mehdiliğin pasifleştirici bir inanç olduğu tezinin, Müslümanların tarihi tecrübesi göz önüne alındığında tutarsızlığını açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tasavvuf geleneği Kur'an ve Sünnetten beslenen bir kültür olduğu için mehdilik ile ilgili hadis rivayetlerine mutasavvıflar kayıtsız kalmamış ve bu hususta başta İbnü'l Arabî başta olmak üzere birçok mutasavvıf mehdilik konusu ile ilgili derinlikli yorumlar yapmak sureti ile İslam kültürüne katkı sunmuştur. Yer yer bazı platformlarda ortaya atılan mehdilik ile ilgili hadis rivayetlerinin mutasavvıflar tarafından kendi mehdiliklerini ilan etmek için zemin oluşturmak amacıyla uydurulduğu ve hadis külliyatı içine sokulduğu iddiası ise tamamen yersiz ve asılsız bir iddiadır. Bu iddianın hiçbir ilmi dayanağı bulunmamaktadır.

İlk dönem mutasavvıfları olarak kabul edilen mutasavvıfların mehdilik konusunda bir görüş beyan etmedikleri görülmektedir. Zira ilk dönem mutasavvıfları olarak ta bildiğimiz asrısaaetten hicri II. asrın sonuna kadar olan dönemde yaşamış mutasavvıfların mücadele, riyazet ve vecd halleri gibi zühdi haller dışındaki konularla fazla ilgilenmemişlerdir. İlk dönem mutasavvıflarından farklı

olarak üçüncü ve dördüncü yüzyıllarda yaşamış mutasavvıfların metafizik konularda daha çok uzmanlaşmaya çalıştıkları ve mehdilik gibi gelecekle ilgili gaybî nitelikli haberleri ihtiva eden konuları daha çok değerlendirme çabası içine girdikleri görülmektedir.

Tasavvuf geleneğinin önde gelen mutasavvıfları mehdilik ile ilgili görüş ve düşüncelerinde konu ile ilgili var olan hadis rivayetlerinin yanında tasavvufî yöntem ve metotlar ile de (keşf vb.) mehdilik konusunu zenginleştirmiş bazı tasavvufî kavram ve terimler (kutup vb.) vasıtası ile bu konuda daha detaylı görüş ve düşünceler geliştirmişlerdir. Mutasavvıfların ekseriyetinin görüşüne göre (Başta Muhyiddin İbnü'l Arabî olmak üzere) hilafet son peygamber Hz. Muhammed'den (s.a.v) sonra zâhirî ve batinî hilafet olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Bu ayrım sebebi ile hilafet mertebesinde zâhiri yönün yansımaları olan “*imam-sultan*”, batinî yönün yansımaları olan “*kutup-veli*” olmak üzere iki yönetici bulunur. Bu durum peygamberlikten sonra ortaya çıkan çatallaşma durumudur. Mehdî de bu çatallaşma durumunun kendi şahsında birleştiği şahıs olarak ahir zamanda zuhur edecektir.

Mutasavvıfların hemen hepsi mehdi konusunda ortak bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. Hadis rivayetleri ve şahsi tasavvufî tecrübeleri neticesinde ahir zamanda ilahi güç ve kuvvetlerle donanmış bir mehdinin geleceğine inanmaktadırlar. İbn-i Arabî, Mevlana, Konevî ve Bursevî gibi birçok mutasavvıf ta mehdinin ahir zamanda ricalü'l gaybten zamanın kutbu olarak ortaya çıkacağı ve Allah'ın nurunu ahir zamanda kendisi ile tamamlayacağı seçkin bir kulu olacağı kanaatini taşımaktadırlar.

KAYNAKÇA

- Akşemseddin, Makâmât-ı Evliya, Süleymaniye Kütüphanesi, Reşit Efendi Kitaplığı, No:345, İstanbul, Tarihsiz.
- Athı, Ahmet, Tasavvufta Ricâlu'l-Gayb, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri (Tasavvuf) Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Bayram, Enver, “XII. Yüzyıla Ait Yazma Kur'an-ı Kerim ve Tefsiri” *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 12/27, 2017, p. 101-112, Ankara-Turkey.
- Bursevî, *Kitâbü'l Hitap*, İstanbul: Matbaa-i Kürsiyü'l- Hakaniyye, 1256.
- Bursevî, İsmail Hakkı, *Şerhi Şuabi'l-İman*, Sadeleştiren: İlhami Ulaş, Osmanlı Yayınları, İstanbul, Tarihsiz.
- Büyükkara, Mehmet Ali, “*Mehdilik Meseleleri Hakkında Mütalalarım*”, Beklenen Kurtarıcı Çalışmayı, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Canan, İbrahim, *Kütübü Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- Cebecioğlu, Ethem, Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, Rehber Yayınları, Ankara, 1997.
- Coşkun, Ali, *Mehdilik Fenomeni*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- Çatak, Âdem, “Yahya b. Habeş Es-Sühreverdî'de Marifet Anlayışı” *Turkish Studies*, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/10, 2015, p. 291-312, Ankara-Turkey.
- Çınar, Mahmut, “*Osmanlı Halklarının Mehdilik Algısı Ve Müslüman Tebaa Tarafından Bu Alanda Yazılan Eserler Bağlamında Kurtarıcı Beklentisinin Sosyo-Politik Bağlantıları*” *Kelâm Araştırmaları Dergisi* Cilt: 14, Sayı: 1, 2016.

- Demir, Hüseyin, “Die Anfänge Des Sufismus-Tasavvufun Başlangıcı”, *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/8, 2013, p. 447-459, Ankara-Turkey.
- Demirli, Ekrem, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan: İbnü'l arabî ve Vahdet-i Vücut Geleneği*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2009.
- Gölpınarlı, Abdülbaki, *Mevlana Celalettin Mektupları*, İstanbul, 1963.
- Hakyemez, Cemil, “Şia’da Beklenen Kurtarıcı İnancı ve Günümüzdeki Yansımaları”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Harman, Ömer Faruk, “Beklenen Kurtarıcı İnancının İslam Öncesi Dini Arka Planı”, *Beklenen Kurtarıcı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- İbnül ARABÎ, Muhyiddin, *Futuhât-ı Mekkiyye*, Çeviren Ekrem Demirli, Litera Yayıncılık, İstanbul, c. 13, ss. 64-97.
- İlhan, Avni, *Mehdilik*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.
- Sachedina, Abdulaziz, *İslamic Messianism: The Idea of The Mahdi in Twelver Shiism*, Newyork, 1981.
- Şerif, Seyyid, Muhammed bin Rasul el Hüseyin el Berzencî, *El İşâatü li- Eşrâti’s Saati (Mehdi – as- bölümü)*, Çeviren Seyfullah Kılınç, Özlenen Rehber Yayıncılık, Ankara, Trs,
- Utku, Nihal Şahin, “Beklenen Kurtarıcı İnancının Siyasi-Dini İdeoloji Olarak Ortaya Çıkışı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Komisyon, Dini Terimler Sözlüğü, MEB Yayınevi (Din Öğretimi Genel Müdürlüğü), Editör: Ahmet Nedim Serinsu, Ankara, 2009.
- Konevî, Sadrettin, *Risâletü’l Mehdi*, İ. B. B. Atatürk Kitaplığı, Yazma eser, numara:1877.
- Konevi, Sadrettin, *Fususül Hikem’in Sırları*, Çeviren: Ekrem Demirli, İstanbul, İz Yayıncılık, 2009.
- Konevî, Sadreddin, *Fatiha Suresi Tefsiri*, Çeviren Ekrem Demirli, İstanbul: İz Yayıncılık, 2009.
- Kutlu, Sönmez, ‘Beklenen Kurtarıcı İnancına Dayalı Siyasi ve Dini Hareketlerde Mehdilik Tipolojileri’, *Beklenen Kurtarıcı Çalıştayı*, İstanbul, 2017.
- Ögke, Ahmet, “Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlü’l-Gayb / İbn Arabî’nin Görüşleri” *Tasavvuf İlmi ve Araştırma Dergisi*, Ankara, Sayı:5, ss. 161-201.
- Öztürk, Özkan, “Tasavvuf Kültüründe Beklenen Kurtarıcı İnancı”, *Beklenen Kurtarıcı İnancı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Şahyar, Ayşe Esra, “Sahih Hadisler Çerçevesinde Mehdi Kavramı”, *Beklenen Kurtarıcı Çalıştayı*, Kuramer, İstanbul, 2017.
- Sarıçioğlu, Ekrem, ‘Mehdi’ Maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995.
- Topbaş, Osman Nûrî, *İmandan İhsana Tasavvuf*, Erkam Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tomar, Cengiz, *İslam Dünyasında Kurtarıcılık: Mesihlik ve Mehdilik*, www.aljazeera.com.tr (İnternet Web Sitesi)
- Yavuz, Yusuf Şevki, ‘Mehdi’ Maddesi, İslam İnancında Mehdilik Bölümü, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1995.

Yılmaz, Hasan Kamil, *Ana hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012.

ⁱ İslâm öncesi din ve inançlarda, Mehdi kavramının kökleri ve gelişmesi konusunda Batılı araştırmacılar iki görüş ortaya koyarlar. Bunlardan birincisi mehdi inancının Sümerler’de doğduğu, Bâbilliler’de ve Mısırlılar’da geliştiği ve bu iki kanaldan dünyaya yayıldığı düşüncesidir ki ilk örnekleri Kral I. Sargon’da (m.ö. 2350 yılları) ve Hammurabi’de (m.ö. 1728-1686) görülmektedir. İkinci görüş mehdi inancının her dinin kendi içinde, kendi tarihi, psikolojik ve sosyolojik şartlarına göre doğup geliştiğidir. Meselâ Hinduizm’de mehdiliğin menşei Tanrı Vişnu’nun Kalki ismiyle müstakbel avatarasına ve Hint zaman tasavvuruna dayanırken İslâmiyet’te Hulefâ-yi Râşidîn devrinin arkasından başlayan iç savaşların tarihî, siyasî ve psikolojik tezahürleri buna sebep olmuştur (Sarıkçıoğlu, 1995:370).

ⁱⁱ Tüm ilahî kaynaklı metinlerde tahrif olmuş olsalar bile yeni bir kurtarıcını geleceği ve bu kurtarıcının insanlığı zulümden adalete çıkaracağı kaydı bulunmaktadır. Kur’an’ı kerimde de hiçbir ümmetin peygamber siz bırakılmadığı ifade etmektedir. Bundan olsa gerektir ki ilahî kaynaklı olmayan diğer dinlerde de etkilenme neticesinde gelecek bir kurtarıcı inancı yerleşmiştir. İşte bu sebep nedeni ile bütün topluluklarda doğal olarak beklenen kurtarıcı inancının mevcudiyetinden bahsedilmektedir (Canan, 1992: 282).

ⁱⁱⁱ İslâm’ın ilk yıllarında hilafet idaresi altında sürekli başarıdan başarıya koşulduğu için Hz. Peygamberin ölümünden sonra toplumu kurtuluşa götürmekten kimin sorumlu olacağına dair herhangi bir tartışma yoktu. Fakat bu dönem sona erip Hz. Osman’ın 656 da şehit edilmesi üzerine çıkan iç savaşla birlikte Müslümanlar kendisi ile gerçek İslâmî düzenin kurulacağı ümmetin imamlığını üstlenecek vasıflı bir liderliğin gerekliliği tartışmalarını doğuran ve henüz tam olarak uygulama sahası bulamayan adil düzen fikri ile karşı karşıya kaldılar. İmamet üzerine bu ilk dönem tartışmalarının çoğu ilk bakışta siyasî bir vecheye sahipken daha sonra kurtuluşun dini çağrışımalarını da kapsamaya başladı. İç savaşları takip eden yıllarda can alıcı bir problem olan İslâmî kurtuluş sorununa birbirine muhalif iki önemli Müslüman mezhep tarafından iki önemli cevap verilmiş oldu. Şüphesiz bu cevaplar daha sonraki tarihlerde Sünnilik ve Şiilik biçiminde mezhebi tezahür olarak karşımıza çıkan cevaplar olacaktır (Sachedina, 1981: s.4).

^{iv} İbrahim Canan Kütüb-i Sitte muhtasarında Bediüzzamane atfen şu yoruma yer vermektedir; “İnsanlık yeis verici, kahredici, zalimane idareler, istilalar, sürgünler hengâmesinde bir ümide muhtaçtır. Bu her devir insanının tabî bir ihtiyacıdır. O sayede kötü şartlara tahammül edebilir, sabredebilir ve mukavemet gösterebilir. Bu ümid insanlık için bir kısım insanî duyguların canlı kalabilmesi için gereklidir.” Bu yorumdan da anlaşılacağı gibi Muhammed (s.a.v) ümmetine de mehdi müjdelennmiştir. Yani ümmetin fesada uğradığı, dinin arzu ettiği adalet, mal, can, ırz emniyeti, hürriyet gibi ideal şartların kaybolduğu; zulmün, haksızlık ve adaletsizliğin, dinsizlik ve sefahetin, istibdad ve istilânın hâkim olduğu şartlarda, bunun devam etmeyeceği, bu şartların zaman içinde, bir mehdinin zuhuru şeklinde tecelli edecek bir ilahî rahmetle sona ereceği müjdelennmektedir (Canan, 1992: 282).

^v Her ne kadar doğrudan mehdi ile ilgili sahih hayr olarak isimlendirilen İmam Buhari’nin ve İmam Müslim’in eserlerinde mehdi ifadesi geçmiyor olsa da dolaylı olarak bu eserlerde mehdiden bahsedilmektedir. Müslim’de ise Cabir bin Abdullah’tan rivayet edilen bir hadiste “Meryem oğlu İsa iner, Müslümanların emiri ona ‘gel bize namaz kıldır’ der ancak İsa: ‘Siz birbirinizin yöneticisisiniz’ diyerek kabul etmez. Bu Allah’ın bu ümmete ikramıdır. (Müslim, İman: 247) Buhari’de Ebu Hureyre’den rivayet edilen bir hadiste “İçinizden biri imamınız iken Meryem oğlu İsa indiğinde nasıl da mutlu olursunuz? (Buhari, Enbiya: 49)

^{vi} Muteber hadis kitapları içinde zayıf ve uydurma hadislerin bulunduğu ve mehdi ile ilgili hadislerin de bu kategorideki hadisler olduğu konusunda birçok tartışma bulunmasına rağmen biz hadisçi olmadığımız ve bu konunun uzmanlarının bu konularda konuşması gerektiği düşüncesinde olduğumuz için bu tartışmalar bizim ilgi alanımız dışında kalmaktadır. Bildiri metninde verdiğimiz üç hadis rivayeti kütüb-i sitte diye bilinen meşhur hadis kaynağında geçmektedir. Sahih olan bir rivayet ise tüm Müslümanları bağlayıcı niteliktedir. Zira Kur’an ve sünnet ekseninde şekillenen ehli-sünnet vel cemaat inancında sünnet kavramı içinde sahih hadisler önemli bir köşe taşı fonksiyonu icra etmektedir.

^{vii} Sahih hayr olarak isimlendirdiğimiz Müslim ve Buhari eserleri dışında Sünen isimli eserleri ile meşhur olmuş Ebu Davud, Tirmizi, İbni Mace’nin hadis kitaplarında da mehdilik konusunda hadis rivayetleri mevcuttur. Bunlar dışında Abdürrezak’ın Musannef’i, İbni Ebi Şeybe’nin Musannefi, Ahmed bin Hanbel’in el-Müsned’i, Haris bin Ebû Üsamenin ve Ebû Yâla’nın Müsnedleri, İbni Hibban’ın Sahih’i ve Hâkim’in Müstedrek’in de mehdilik konusunda hadis rivayetleri yer almıştır. Bu hadis kaynakları dışında da İslâm geleneğinde mehdi ile ilgili hadisleri derleyip üzerine mütalaalar yapılan birçok müellif bulunmaktadır. Bunlar; Ebû Bekir b. Hayseme (ö. 279), İbnü’l Münâdi (ö. 336), Ebu Nuaym el-İsfehani (ö. 430), Celâlüddin el-Maksidi (ö. 685), İbni Kesir (ö. 774), Sehave (ö. 902), Ali el Muttaki (ö. 975), Ali el-Kâri (ö. 1014), Şevkânî (ö. 12580) gibi müelliflerdir. (Şahyar, 2017: 442).

^{viii} Mehdi inancı her ne kadar hadisçi ve sufilerce desteklense bile Sünnî dini öğreti onu hiçbir zaman inanç esaslarına dâhil etmemiştir. Sünnî akidelerde bu konuya sadece değinildiği görülmektedir. Başta Gazali olmak üzere birçok sünnî âlim bu konuyu adeta geçiştirme yoluna gitmiş gibidir (Coşkun, 2004: 307).

^{ix} Bu konuda daha geniş değerlendirme için bkz. Hakyemez, a.g.t, ss. 89-112.

^x Marifet, sezgiye dayalı bir ilim anlayışıdır. Bu ilim ancak yaşayarak ve iç tecrübe ile elde edilen bir ilimdir. Tefekkürden doğan marifet, süflerin rûhânî hâlleri yaşayarak, manevî ve ilâhî hakikatleri tadarak iç tecrübe ile vasıtasız olarak elde ettikleri ilimdir. Marifet ilmi, yalnızca kitap okumayla elde edilmez; ezberlemeye ve mantikî önermelere dayanmaz.

İfadeye dökülmesinin imkânsızlığı ve önermelere dayanmayışı sebebiyle bu ilmi, tahkik ve ispata imkân yoktur. Bu sebeple bu bilgiye sırrı bilgi de denir (Çatak, 2015:307).

^{xi} Mehdi'nin vezirlerinin Ashab-ı Kehf olacağını savunan bazı mutasavvıfların aksine İbni Arabi keşf ile bu bilginin yanlış olduğunu öğrendiğini Mehdi'nin vezirlerinin Ashab-ı Kehf taifesi olmayacağını ifade etmektedir. (İbni Arabi, trs: 54)

^{xii} Bu konu ilk olarak Hâkim Tirmizi (ö. 320/932) tarafından tartışılmış bir konudur. Ona göre insanlar genel ve özel olmak üzere iki tür velayete sahip olabilirler. Birinci tür velayete her insan sahip olabilir fakat ikinci tür velayete sadece Allah'ın hukukuna katı bir şekilde riayet eden, dinin emir ve yasaklarına kusursuzca uyan, nefis murakabesi ve terbiyesinden geçen (yani seyr u sülukunu tamamlayan) veliler sahip olabilir. Allah'ın lütfü ile veliliğin en yüksek mertebesine ulaşan bu veliler ister istemez iyilik yapar hale geldiklerinden hata yapmaktan da korunurlar. Bu veliler Allah'ın kendileri ile konuşması veya kulaklarına fısıldaması yoluyla O'ndan ilham alırlar. Hayrın ve faziletin canlı timsalleri olan ve kendilerini hayra adayan veliler Allah'ın gözetim ve inayetine mazhar olurlar. Velisiz bir zaman yoktur. Veli semadaki ilahî kemalin yeryüzüne yansımasıdır. Nasıl ki Hz. Muhammed (s.a.v) son peygamberlik makamına gelmişse (Hatemü'l-Enbiya), son veli makamına da bu makama layık bir veli gelecektir (Hatemü'l-Evliya). (Tirmizî, 1965: 336-354) ; (Kutlu, 2017: 323-324).

^{xiii} Kutup: tasavvufta veliler zümresinin başkanı, dünyanın ve âlemin manevî yöneticisi olduğuna inanılan en büyük veli, insan-ı kâmil (Komisyon, 2009: 211).

^{xiv} Her zaman bir kişi olup, Allâhü Teâlâ'nın nazargâhı konumunda bulunan kutba Cenâb-ı Hak, kendi katından en büyük ilâhî esrârı vermiştir. Rûhun bedende dolaştığı gibi o da kâinatın gizli ve açık noktalarında dolaşır durur. Zîrâ evrenin en yüce ve en aşağı mertebelerinde sürmekte olan hayâtın rûhu ondan feyezân eder. Ögke, Ahmet, "Bir Tasavvuf Terimi olarak Ricâlî'l-Gayb / İbn Arabî'nin Görüşleri" Tasavvuf İlmi ve Araştırma Dergisi, Ankara, Sy.5, ss. 161-201.

^{xv} Evliya hiyerarşisinin tepelerinde yer alan üçler, ricâl-i gaybden üç büyük velidir. Bunlar, Allah'a, darda kalan kulları için yardım etmesi duasında bulunurlar. Ancak bu dua hali, ihsan mertebesinde ve sürekli. Allah bunların dualarını kabul ile ihtiyaç durumunda olan, gariplerin, yoksulların, yolda ve darda kalmışların sıkıntılarını giderirler. Bu olaylarda sıkıntıları gideren Allah'tır, üçler değildir. Üçler sadece, gözyaşıyla ve samimiyetle sıkıntıların giderilmesi için sürekli dua halinde bulunan ve Allah'a manen yakın olan kişilerdir. Üçler bir kutup ve iki imamdan oluşur. Kutbun sağındaki imamın Allah indindeki ismi Abdürrab, solundaki ise Abdülmelik'tir. Kutub'un adı ise Abdullah olup, kutbu'l-aktâb ve gavs-i a'zam'dır. Kutup vefat edince yerine solundaki Abdülmelik geçer (Cebecioğlu, 1997: 733-734).

^{xvi} Veliler hiyerarşisinde yer alan yedi büyük veli olan yediler, Hz. İbrahim'in kalbi yani ruh yapısı üzere şekillenmiş olup, insanlara rıfk ve hilm ile muamelede bulunurlar. Bunlara Ricâl-i ûlâ veya Ricâl-i Meâric-i ûlâ da denir (Cebecioğlu, 1997: 770).

^{xvii} Hiyerarşik veliler zümresinde kırklar, dünyanın hükümrânlığına iştirak eden tasarruf sahibi kırk evliyadır (Cebecioğlu, 1997: 450).

^{xviii} İsmail Hakkı Bursevî'ye göre bütün varlıklar nurunu Hz. Peygamberin nurundan almışlardır. Kur'an'da Ona bu sebeple "Sirac-ı Münir" dendiği gibi bir hadiste de O kendisini "Ve cealenî nuran" diye tanıtmıştır. Bursevî'ye göre Hz. Peygamberin biri nübüvvet ve diğeri de velayet nuru olmak üzere iki hakiki nuru vardır. Öldükten sonra birinci nurun zahire taalluk eden mertebesi şeriati mutahharada kalmıştır. Bu anlamda o halen ümmet-i merhumesi arasında yaşamaktadır. Bu sebeple başka nebi gelmeyecektir. Çünkü o diri ve şeriati bâki olandır. Bâtına taalluk eden mertebesi ise *Hakikat-i Muhammediyye* iledir. Velayet nuru Nübüvvet nurunun batınıdır ve Kutbu'l Aktâb (k.s) hazretleri ile deveren eder. Gerçi kutuptan başka evliyada da bu nur bulunur, fakat hepsinin nurları bu asli nurdan istifade ederler. Zira kutup feyiz vasıtasıdır (Bursevî, trs:163-165).